

Baltų kalbotyra Lietuvoje per šimtmetį*

Bonifacas Stundžia

Baltistikos katedra, Baltų kalbų ir kultūrų institutas, Vilniaus universitetas
El. paštas: bonifacas.stundzia@ff.vu.lt

Santrauka. Straipsnyje apžvelgiami baltų kalbotyros, apimant ir senąją raštiją, tyrimai Lietuvoje nuo XX a. trečiojo dešimtmečio iki XXI a. pradžios. Užsibrėžta aptarti svarbesnių baltų kalbotyros sričių, krypčių ir metodų raidą, siejant ją su visuomeninio gyvenimo, konjunktūros pokyčiais bei nacionaline kultūra ir iškelian reikšmingus darbus. Pradedama nuo palyginti kuklių, bet ambicingų prieškarinio tyrimų, atliktų tradiciniais filologiniu ir lyginamuoju istoriniu metodais. Toliau žvelgiama į slogų pokarinės ideologinės diktatūros laiką, kada iš esmės buvo įmanoma tik praktinio pobūdžio veikla. Vadinamojo atšilimo laikotarpis (apie 1954–1965) leido įkvėpti gaivesnio oro, subrandinti baltistikos elitą, kuris sąstingio metais (apie 1965–1985) įvaldė vidinės rekonstrukcijos ir struktūrinės lingvistikos metodus, paskelbė reikšmingų kalbos istorijos, etimologijos, onomastikos ir sinchroninės kalbotyros veikalų, tarp jų ir teorinių, padėjo fonologijos ir žodžių darybos mokyklų pagrindus. Apžvalga baigiama sovietinės pertvarkos ir atkurtos nepriklausomybės epocha (apie 1986 iki dabar), išlaisvinusia tyrėjus ir pamažu išvedusia į tarptautinius horizontus. Taikomosios kalbotyros, terminologijos, stilistikos bei retorikos ir kai kurių kitų krypčių tyrimus šioje knygoje aptarė kolegos.

Raktažodžiai: kalbotyra, baltų kalbotyros raida, kalbotyros kryptys, kalbotyros metodai, prūsistika, lituanistika, latvistika.

Baltic Linguistics in Lithuania During a Century

Abstract. The article reviews the research of Baltic linguistics, including ancient writing, in Lithuania from the 1920s to the early 21st century. The aim was to discuss the development of some of the more important areas, directions and methods of Baltic linguistics, linking it with changes in public life and conjuncture, as well as national culture, and highlighting significant works. It begins with relatively modest but ambitious pre-war research conducted by traditional philological and comparative historical methods. It goes on to look at the oppressive time of the post-war ideological dictatorship, when, in principle, only activities of a practical nature were possible. The period of the so-called Thaw (ca. 1954–1965) allowed for some fresh air and maturing of the elite of Baltic language researchers, which in the years of stagnation (ca. 1965–1985) mastered the methods of internal

* Rašant šią apžvalgą pasinaudota ankstesniu autoriaus straipsniu (žr. Stundžia 1990). Lietuvių (didele dalimi – ir baltų) kalbotyros istoriją daugiausia per asmenybes yra parašęs šviesaus atminimo baltistas Algirdas Sabaliauskas (1929–2016): Sabaliauskas 1979; 1982; 1986; 2012. Mėnimo A. Sabaliausko knygoje yra pateikiama ir gana išsami mokslininkų darbų bibliografija, palengvinusi šio straipsnio autoriaus darbą. Baltų kalbotyroje taikomi metodai, pagrindinės sąvokos, tyrėjai ir tyrimai kompetentingai apžvelgti „Lietuvių kalbos enciklopedijoje“ (1999, 2008; red. Vytautas Ambrazas, sud. Kazys Morkūnas). Šiame straipsnyje aptarti tik Lietuvoje dirbusių ar dirbančių baltų, taip pat lietuvių, prūsų ir latvių kalbotyros ir su ja susijusios filologijos tyrėjų darbai. Leidyklos, publikavusios daugiausia baltų kalbotyros veikalų, nurodytos straipsnio pabaigoje.

Received: 2023-09-01. Accepted: 2023-12-17

Copyright © 2023 Bonifacas Stundžia. Published by Vilnius University Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence (CC BY), which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

reconstruction and structural linguistics, published significant works on the history of language, etymology, onomastics and synchronical linguistics, including theoretical ones, laid the foundations of schools of phonology and word formation. The review concludes with an epoch of Soviet transformation and restored independence (ca. 1985 to the present), which liberated researchers and gradually led to international horizons. Research in applied linguistics, terminology, stylistics, rhetoric and some other directions was discussed by colleagues.

Keywords: linguistics, Baltic linguistics, main trends, main methods, development of Baltic linguistics, Old Prussian linguistics, Latvian linguistics.

1. Prieškario laikotarpis

Jei Stepono Batoro universiteto laikotarpį laikome Lietuvos Almae Matris istorijos tąsa, nepaisant Vilniaus ir Vilniaus krašto aneksijos, tai baltų kalbotyra galėjo rasti tiek čia, Stepono Batoro universitete, tiek Lietuvos universitete Kaune. Sąlygų lietuvių kalbos tyrimams ir studijoms Batoro universitete būta palankių, nes nuo 1921 m. čia dirbo žymus to meto indoeuropeistas, slavistas ir baltistas Janas Otrębskis (1889–1971), paskelbęs lietuvių dialektologijos darbų (pavyzdžiui, dviejų dalių Tverėčiaus tarmės aprašą), kalbos istorijos, etimologijos straipsnių, dėstęs lietuvių kalbos istorinę gramatiką (žr. Sabaliauskas 1982, 147 t.). Būta gražios iniciatyvos, kurią rėmė Varšuvos mokslininkai, įkurti lietuvių kalbos katedrą, tačiau universiteto vadovybei nepavyko rasti lenkų nacionalistams itin kančio lietuvių kalbininko, ir lietuvių filologiją buvo galima studijuoti tik polonistams kaip antrąją specialybę. Lietuvių kalbos lektoriais yra dirbę Vincas Zajančkauskas, Petras Kraujelis, Bronius Untulis. Tarsi kompensuojant nepavykusį lietuvių kalbos katedros Batoro universitete projektą, J. Otrębskio rūpesčiu Baltų filologijos katedra 1947 m. buvo įkurta Poznanės universitete, kur jis po karo profesoriavo ir čia parašė pagrindinį savo lituanistikos darbą – trijų tomų „Lietuvių kalbos gramatiką“ („Gramatyka języka litewskiego“ (1956–1965).

1922 m. Kaune įkurtame Lietuvos universitete iškart pradėtos lituanistikos studijos. Už lietuvių, baltų ir lyginamosios kalbotyros dalykų dėstymą ir tyrimus buvo atsakinga Lietuvių ir giminių tautų kalbų mokslo katedra. Iki ankstyvos mirties jai vadovavo talentingasis baltistas ir lyginamosios istorinės kalbotyros specialistas Kazimieras Būga, dėstęs visus pagrindinius baltų ir lyginamosios indoeuropiečių kalbotyros dalykus. K. Būga padėjo pagrindus didžiajam „Lietuvių kalbos žodynui“, kurio dviejuose sąsiuvinuose paskelbtos reikšmingos studijos iš lietuvių akcentologijos ir apie baltų tautų ir kalbų kilmę (žr. Sabaliauskas 1979, 184–192). Bendrąjį lietuvių kalbos kursą dėstė Jonas Jablonskis, paskelbęs vertingų lietuvių kalbos gramatikos darbų (žr. Sabaliauskas 1979, 193 tt.), kiek vėliau – Juozas Balčikonis, pratęsęs „Lietuvių kalbos žodyno“ rengimą (žr. Sabaliauskas 1982, 39 t.), Sofija Čiurlionienė-Kymantaitė ir kt. Po K. Būgos mirties 1924 m. kai kuriems lietuvių ir indoeuropiečių kalbotyros dalykams dėstyti buvo pakviesti vokiečių profesoriai Franzas Spechtas (žr. Sabaliauskas 1979, 219) ir Ernstas Fraenkelis. Pastarasis tęstiniame leidinyje „Tauta ir žodis“ (t. 4) paskelbė vertingą monografiją „Lietuvių kalbos linksnių sintaksė“ (*Syntax der litauischen Kasus*, 1926, plačiau žr. Sabaliauskas 1982, 188). Mirus 1930 m. J. Jablonskiui, ketvirtąjį dešimtmetį pagrindiniai lietuvių ir lyginamosios istorinės

kalbotyros dėstytojais buvo Pranas Skardžius ir Antanas Salys, Vokietijoje parašę ir apgynę daktaro disertacijas, pirmasis – apie senosios lietuvių kalbos slavybes (žr. Sabaliauskas 1979, 201), antrasis – apie žemaičių tarmę (žr. Sabaliauskas 1979, 203). Humanitarinių mokslų fakultete buvo leidžiami du tęstiniai mokslo leidiniai: filologinis „Tauta ir žodis“ (pirmasis redaktorius K. Būga) ir kalbos tyrimams skirtas „Archivum Philologicum“, redaguojamas P. Skardžiaus. Abiejuose leidiniuose paskelbta reikšmingų baltų kalbotyros darbų, pavyzdžiui: minėtos P. Skardžiaus ir A. Salio disertacijos, E. Fraenkelio monografija. P. Skardžius publikuoja dvi monografijas: „Daukšos akcentologija“ (1936) ir – jau prasidėjus karui – „Lietuvių kalbos žodžių daryba“ (1941). Abi svarbios kalbos istorijos ir žodžių darybos studijoms, iki šiol cituojamos.

2. Pirmųjų pokario dešimtmečių atmosfera

Pirmieji pokario dešimtmečiai lietuvių kalbotyrai kaip ir apskritai nacionalinei kultūrai buvo sunkūs, daug sunkesni negu XX a. trečiasis dešimtmetis, kai netikėtai 1924 m. mirė talentingasis K. Būga, skelbęs publikacijas prestižiniuose vakarų žurnaluose, pavyzdžiui, „Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiete der indogermanischen Sprachen“ (žr. Sabaliauskas 1979, 185–189). Tada jaunos specialistus buvo galima siųsti studijuoti, tobulinti kvalifikaciją į pasaulio lingvistikos centrus, kviestis dėstytojus iš užsienio. Po karo Sovietų Sąjungai atsitvėrus geležine uždanga ir komunistinės šalies kalbotyrą užvaldžius pseudomokslinėms Nikolajaus Marro idėjoms, reikėjo kliautis vien savo jėgomis. Tačiau kokios tos jėgos, jei 1945 m. repatrijavo žymiausias Stepono Batoro universiteto indoeuropeistas ir baltistas J. Otrębskis, o pasitraukus į Vakarus profesoriams A. Saliui ir P. Skardžiui, taip pat dialektologui ir kalbos istorikui Pranui Jonikui, liko tik jų išugdyti gabūs jaunuoliai Jonas Kabelka, Jonas Kruopas, Kazys Ulvydas, po karo tapę Vilniaus universiteto dėstytojais, ir Juozas Balčikonis, įgijęs išsilavinimą Sankt Peterburgo universitete ir daugiausia rūpinęsis didžiuoju „Lietuvių kalbos žodynu“ bei praktiniais kalbos dalykais.

Tad kaip paaiškinti tą, rodos, sunkiai suvokiamą reiškinį, kad beveik nesant kvalifikuotų dėstytojų, profesorių, sunkiomis totalitarinės sistemos sąlygomis, pritvinkusiomis demagogijos, įtarumo inteligentams, išaugo stipri lituanistų bei baltistų karta. Šeštojo dešimtmečio pradžioje pradėtos ginti pirmosios daktaro disertacijos, vadintos kandidatinių¹, o septintajam dešimtmečiui įpusėjus Vilnius tampa Sovietų Sąjungoje pripažintu baltistikos centru, matomu ir kiek plačiau pasaulyje. Klausimas gana sudėtingas, o dar sudėtingiau trumpai jį atsakyti. Lemiamą reikšmę lietuvių kalbotyros plėtrai, mano supratimu, turėjo keli veiksniai. Pirmiausia, tai sunkiais spaudos lotyniškais rašmenimis draudimo ir ypač nepriklausomybės metais susiformavusi tautinė savimonė, suvokimas, jog dirbi tautai reikšmingą darbą, kuris nesensta, o sistema nėra amžina. Antra, didžiulė-

¹ 1952 m. disertaciją apgynė J. Kruopas, 1953 m. – Jonas Palionis. Savitu proveržiu laikytini 1955, 1956 ir 1958 m., kai apginta po tris keturias disertacijas. Į kalbotyrą ateina būsimasis baltistikos elitas – Zigmas Zinkevičius, Vytautas Mažiulis, Jonas Kazlauskas, Vincas Urbutis, Vytautas Ambrazas, A. Sabaliauskas ir kt.

mis pastangomis per Antrąjį pasaulinį karą išsaugotos lituanistinės kartotekos, archyvai, o pokario metais išgelbėta nuo sunaikinimo ar uždarymo į vadinamuosius specfondus rūpestingai sukomplektuota lyginamosios istorinės kalbotyros biblioteka. Trečias veiksnys – geras bendrasis filologinis parengimas, gautas gimnazijose ir Lietuvos (Kauno), o vėliau Vilniaus universitete, kur buvo stiprios klasikinės filologijos katedros; vien Jono Dumčiaus, studijavusio Bazelio universitete, autoritetas daug reišė. Ketvirtam veiksmui priskirtinas ne toks glaudus lingvistikos, kitaip nei literatūros, istorijos ar filosofijos, ryšys su ideologija. Penktas veiksnys – susikūręs savitas baltų kalbotyros tyrėjų tinklas, kurio dėka, be to, talkinant išeiiviams buvo įmanoma šiočia tokia pasaulinė idėjų ir tyrimų apykaita. Dera priminti autoritetingus Rusijos mokslo centrų atstovus, plačių interesų filologus Vladimirą Toporovą, Viačeslavą Ivanovą, Jurijų Stepanovą, Jurijų Otkupščikovą, Maskvos lingvistikos mokyklos auklėtinį Rainerį Eckertą, filologą Friedrichą Scholzą (Vokietija), lingvistus Wolfgangą Schmidą (Vokietija), Williamą Schmalstiegą (JAV), jau minėtus A. Salį ir P. Skardžių (mokslo darbą sėkmingai dirbo JAV) ir kitus. Visi jie palaikė, kiek tuomet buvo įmanoma, ryšius su Lietuvos kalbininkais, daugelis dalyvavo baltistų konferencijose ir kongresuose Vilniuje, rėmė Vilniaus baltistų iniciatyvas, 1965 m. pradėta leisti žurnalą „Baltistica“ (šeši iš čia paminėtų mokslininkų atkurtos nepriklausomybės metais buvo išrinkti Vilniaus universiteto garbės daktarais). Pagaliau pokarinės lietuvių kalbotyros radimasi lydėjo ir „palaiminga žvaigždė“, atvedusi į šią sritį gabių, darbščių ir pasišventusių jaunuolių, kurie pusbadžiaudami, šaldami nekūrenamose auditorijose ir skaityklose, indoktrinuojami, sugebėjo išlieti baltų filologijos ir kalbotyros pamatus.

Lietuvių ir baltų kalbotyros istorikai, rašydami apie pirmuosius pokario dešimtmečius, paprastai pirmiausia iškelia aikštėn fundamentinius aprašomuosius veikalus – didįjį „Lietuvių kalbos žodyną“, leistą kelių leidyklų ir baigtą 2002 m., vėliau – ir skaitmeniniu pavidalu (*www.lkz.lt*), tritomę „Lietuvių kalbos gramatiką“ (1965–1975) ir trijų tomų „Lietuvių kalbos atlasą“ (1977–1991), kurie didžiai svarbūs ne tik kalbotyrai, bet ir nacionalinei kultūrai, netgi turint omenyje pirmųjų dviejų veikalų tam tikrą ideologinį „kryptingumą“ atrenkant ir pateikiant medžiagą. Būtina pažymėti, kad minėtus darbus rašė vienu metu keliolika specialistų, o duomenis didžiajam žodynui ir atlasui jiems padėjo rinkti šimtai žmonių – kalbininkų, kraštotyrininkų, mokytojų, mokinių... Be entuziazmo, vien valdiškai (už pinigus) šitokių darbų nepadarysi (plačiau žr. Sabaliauskas 1982, 7–32; 1986, 29 tt.).

Ribotos apimties straipsnyje neįmanoma nei visų tyrėjų išvardyti, nei kad ir reikšmingiausių veikalų apžvelgti (kaip sakyta, tai yra padaręs A. Sabaliauskas). Čia pasirinktas kitas kelias – aptarti svarbesnių lietuvių kalbotyros sričių, kryptių ir metodų raidą, siejant ją su visuomeninio gyvenimo, konjunktūros pokyčiais bei nacionaline kultūra, žinoma, iškeliant reikšmingus darbus. Šią užduotį palengvino kiti rinkinio autoriai (žr. nuorodas toliau), supažindinę skaitytojus su atskirų kryptių (leksikologijos ir leksikografijos, dialektologijos, taikomios kalbotyros, terminologijos ir stilistikos bei retorikos) tyrimais. Vis dėlto plačiai išsišakojusios baltų kalbotyros ar reikšmingos baltų kalbotyrai kryptys atkurtos nepriklausomybės metais ir ypač pastarąjį dešimtmetį liko menčiau apžvelgtos (tam reikia atskiro straipsnio ir ne vieno autoriaus kompetencijos).

3. Stalininės pokario diktatūros laikotarpis

Itin slogus kalbotyrai ir apskritai visiems humanitariniams mokslams buvo pirmasis, stalininis, pokario dešimtmetis, ir ne tik todėl, kad trūko patyrusių specialistų, o likę šalyje stumdyti bei akylai prižiūrėti, – toliau tęsti nepriklausomoje Lietuvoje pradėtus istorinės kalbotyros darbus buvo įmanoma tik atmetus N. Marro „mokslą“. Dėl stiprios pasipriešinimo kovos kaime buvo sudėtinga rengti dialektologijos ekspedicijas², tad tarmių tyrimams daug davė kalbininkų ir studentų šnektų aprašai, studentų diplominiai, kursiniai ir seminariniai darbai³. Dabartinės kalbos sinchroninių tyrimų tradicijos nebūta, o rašomosios kalbos istorijos studijos, kaip glaudžiai susijusios su religinių raštų analize ir nacionalinės kultūros raida, buvo „pavojingos“, turėjo atiduoti duoklę prievarta brukamai ideologijai. Iš kalbininkų reikalaujama kuo greičiau įsisavinti „naująjį N. Marro kalbos mokslą“, po to – „genialiausias“ Stalino vardu skleistas idėjas, liaupsinti tariamąjį lietuvių kalbos turtėjimą ir klestėjimą sovietų valdžios metais, tad apie teorinės kalbotyros užuomazgas nėra ko kalbėti. Laimei, nenueita lengviausio pasipriešinimo keliu, nepersotinta godi konjunktūros gerklė, o atkakliai dirbta, mokytasi, tarsi laukta palankaus momento. Šio dešimtmečio darbai, suprantama, labai kuklūs – daugiausia populiarūs periodinėje spaudoje (kalbotyros žurnalų ar tęstinių periodinių leidinių nebuvo) paskelbti straipsniai, aiškinantys įvairius sovietmečio naujadarus, terminus, rašybos dalykus, kai kuriuos netaisyklingus reiškinius bei raginantys plėtoti (vartotas semantinis vertinys *vystyti*) sovietinę kalbotyrą, rinkti kalbos faktus... Didesnę išliekamąją vertę turi vos keli leidiniai. Tai „Lietuvių kalbos žodyno“ antrasis tomas (1947), žr. Sabaliauskas 1982, 7 tt.), parengtas dar prieš karą ir smarkiai kritikuotas už tariamus ideologinius trūkumus (jie buvo „pašalinti“ išmetus „buržuazinį gyvenimą“ atspindinčią leksiką ir prifarširavus sovietinės spaudos naujažodžių 1969 m. leidime); „Lietuvių kalbos rašybos žodynas“ (1948), savita nedidelė lietuvių kalbos enciklopedija, „Dabartinės lietuvių kalbos žodynas“ (1954), žr. Sabaliauskas 1982, 16) ir straipsnių rinkinys „Senoji lietuviška knyga“ (1947), skirtas pirmosios knygos – Martyno Mažvydo katekizmo – 400 metų jubiliejui (žr. Sabaliauskas 1982, 46). Apginta keletas disertacijų (žr. išn. 1)⁴.

4. Vadinamojo atšilimo laikotarpis (apie 1954–1965)

„Palankus momentas“ atėjo maždaug šeštojo dešimtmečio antroje pusėje, prasidėjus vadinamajam Nikitos Chruščiovo atšilimui. Leidinyje „Pirmoji lietuvių kalbos gramatika“

² 1950 m. sudarius „Lietuvių kalbos atlaso medžiagos rinkimo programą“ (paskelbta kitais metais) Lietuvių kalbos ir literatūros institutas suorganizavo dvi ekspedicijas į Prienų ir Vilkaviškio rajonus. Vėliau ekspedicijos į įvairius Atlaso punktus rengtos ne tik Instituto, bet ir visų aukštųjų mokyklų lituanistų. Daug medžiagos surinkta studentų dialektologijos praktikų ir individualių išvykų metu. Anketas pildė ir mokslininkai, ir mokytojai, studentai, kraštotyrininkai. Iš viso per porą dešimčių metų į Atlaso medžiagos rinkimo darbą įsitraukė apie 600 žmonių (plačiau žr. Sabaliauskas 1982, 27 t.).

³ Tuos darbus kaip tyrimo šaltinius kapitalinėje monografijoje „Lietuvių dialektologija“ (1966, 521–530) yra kruopščiai suregistravęs Z. Zinkevičius.

⁴ Apie pirmojo pokario dešimtmečio atmosferą žr. Zinkevičius 1999, 66–172.

(1957) paskelbtos Danieliaus Kleino gramatikų faksimilės ir vertimai su Tamaros Buchienės ir J. Palonio studija (žr. Sabaliauskas 1982, 59). Išleisti Z. Zinkevičiaus profesionaliai parengti K. Būgos „Rinktiniai raštai“ (trys tomai su išsamiomis rodyklėmis, 1958–1962). Taip padaryta neįkainojama paslauga baltistikai ir lietuvių kalbos praktikai. Viena po kitos ginamos disertacijos, kurių pagrindu sulaukiame monografių, taip pat studijų, straipsnių, spausdinamų beveik vienu metu pradėjusiuose eiti dviejuose periodiniuose kalbotyros leidiniuose („Kalbotyra“, priklausiusi „Lietuvos aukštųjų mokyklų mokslo darbų“ serijai, nuo 1958 m.; ir „Lietuvių kalbotyros klausimai“, nuo 1957 m., 1999 m. pervadinti „Acta Linguistica Lithuanica“) bei kalbos ir literatūros klausimams skirtame tęstiniame leidinyje „Literatūra ir kalba“ (nuo 1956 iki 1995 m.). Daugelis autorių gvildena kalbos istorijos problemas, taikydami tradicinius filologinį ir lyginamąjį istorinį metodus, pavyzdžiui: J. Kazlauskas (žr. Sabaliauskas 1982, 55 tt.), V. Mažiulis (žr. Sabaliauskas 1982, 65 tt.), Z. Zinkevičius (žr. Sabaliauskas 1982, 68 tt.), A. Sabaliauskas (žr. Sabaliauskas 1982, 76 t.). Kitų kalbininkų ar filologų, pavyzdžiui, J. Palonio (žr. Sabaliauskas 1982, 57 tt.), Jurgio Lebedžio (žr. Sabaliauskas 1982, 58 t.), J. Dumčiaus (žr. Sabaliauskas 1982, 35), to meto darbuose kalbos istorijos problemas stengiamasi aptarti neatsietai nuo tautos, kultūros istorijos, suprantama, sveiko proto ribose atiduodant duoklę konjunktūrai...

Dialektologai iš pradžių atsideda aprašomojo-inventorinamojo pobūdžio tyrimams, išryškinantiems tarmių garsų ir formų skirtumus nuo bendrinės kalbos⁵. Šios krypties apibendrinamieji veikalai yra Z. Zinkevičiaus „Lietuvių dialektologija“⁶ (1966), žr. Sabaliauskas 1982, 69), kur susistemintos tarmių fonetikos bei morfologijos ypatybės, nevengiant istorinių komentarų, pateikti 75 žemėlapiai, ir jau minėtas „Atlasas“ (autorių kolektyvo vadovai K. Morkūnas ir Elena Grinaveckienė), kurio pirmasis tomas išleistas sąstingio metais, o trečiasis – atgavus nepriklausomybę. Šiais darbais, kuriuose sukaupta gausybė daugelio entuziastų surinktos medžiagos, sukartografuotos į kelis šimtus žemėlapių, iki šiol plačiai remiamasi. Į žemaičių tarmės istoriją gilinasi Vladas Grinaveckis (žr. Sabaliauskas 1982, 60 t.) ir kt. Šiaip jau tarmių ir šnektų fonetikos, morfologijos ir sintaksės tyrimai sunkiai įsivaizduojami be patikimų tarminių tekstų rinkinio, kurį sudarė autorių kolektyvas, redagavo E. Grinaveckienė ir K. Morkūnas („Lietuvių kalbos tarmės. Chrestomatija“ (1970)⁷.

Dabartinė (bendrinė) kalba irgi tiriama tradiciniais metodais, remiantis klasikine gramatikos schema, nusižiūrėta daugiausia iš rusų kalbininkų, toleruojančia ekskursus į tarmes ir kalbos istoriją. Tipiškas pavyzdys – 22 autorių kolektyvo parengta akademinė tritomė „Lietuvių kalbos gramatika“ (1965–1975 m., pirmuosius du tomus redagavo K. Ulvydas,

⁵ Apie dialektologiją Vilniaus universitete žr. Gintarės Judžentytės-Šinkūnienės ir Vytauto Kardelio straipsnių šiame leidinyje (p. 218–235).

⁶ Žymus dialektologas Aleksas Girdenis, drauge su Z. Zinkevičiumi sukūręs naują lietuvių kalbos tarmių klasifikaciją, recenzijoje apibendrina, kad šiame kapitaliniame veikale „suregistruoti iš esmės visi svarbiausi tarmių garsų ir kaitybos morfemų tipai, nurodytas jų paplitimas ir ryšiai su atitinkamais bendrinės kalbos elementais“ (Girdenis 1968, 136).

⁷ Plačiau. žr. A. Girdenio (1971, 201–209) recenziją. 2004 m. išleista naujos kartos „Lietuvių kalbos tarmių chrestomatija“ su žemėlapiais ir kompaktine plokštele (sud. Rima Bakšienė et al.).

trečiąjį – V. Ambrasas, žr. Sabaliauskas 1982, 18–26)⁸. Daug pastangų padėta keliant aikštėn ir aprašant lietuvių kalbos vaizdingumo, ekspresyvumo išgales; čia daugiausia nuveikęs Juozas Pikčilingis (žr. Sabaliauskas 1982, 63–65)⁹.

Teorinių darbų dar nepasirodo, tačiau dirva jiems jau ruošiama, vieno kito kalbininko galvoje brandinamos bendrosios kalbotyros koncepcijos. O kaip mūsų kalbotyra per pirmuosius keliolika pokario metų atrodė iš šono, iš toliau? „Ten (Lietuvoje – aut. past.) daugiau įsidirbusių ir plačiau pasireiškiančių lietuvių kalbos tyrinėtojų tuo tarpu vis dar nepasirodo. Praktikuojamas daugiau kolektyvizacinis darbo metodas – ruošiant lingvistinį atlasą, rašant normatyvinę lietuvių kalbos gramatiką, organizuojant dialektografinės ekskursijas ir t. t., bet lig šiol dar nei vienas šiuo būdu paruoštas darbas nėra pasirodęs.“ Tai atsidūrusio už Atlanto P. Skardžiaus žodžiai (*Aidai* 4, 1962, 160)¹⁰. O štai ką maždaug tuo pat metu rašė žinomas JAV baltistas, slavistas ir indoeuropeistas Williamas R. Schmalstiegas: „Nors ir nemažai darbo yra padaryta Lietuvoje kalbotyros srityje, bet visa tai turi tik parapiinį pobūdį. Dėmesys sutelktas į lituanistikos problemas. Kur jau prireikia teorinio požiūrio, tai yra pasiskolinama iš rusų. Bet man neteko matyti nė vieno vienintelio mokslinio straipsnio, nagrinėjančio tokias bendrąsias kalbotyros problemas, kaip fonemika, morfemika ar sintaksė“ (Sebeok 1963, 297 t.). Pasakyta iš esmės teisingai, nors tie „parapiniai“, parašyti prievartos sąlygomis darbai yra vertingi daugiausia dėl autentiškos medžiagos. Beje, jei šiedu mokslininkai lietuvių kalbotyros apžvalgą būtų rašę po kokio dešimtmečio, išvadas būtų padarę kiek kitokias. Nei tyrėjai, nei monografijos, o juo labiau teorinės koncepcijos, kai laisvojo pasaulio literatūra sunkiai prieinama, kai nėra patyrusių mokytojų, o švietimo ir mokslo sistemoje apstu absurdo, greitai nesubręsta.

Nors ir neilgai trukęs, vadinamasis atšilimas lietuvių kalbotyrai ir visai nacionalinei kultūrai buvo reikšmingas – leido įkvėpti šviežesnio oro, išgirsti pasaulį. Įsibėgėjęs kalbos mokslo vežimas, traukiamas palyginti jaunų, bet jau garsėjančių tyrėjų, pamažu rieda į priekį. Apie septintojo dešimtmečio vidurį randasi naujų kalbotyros kryptų, teorinių straipsnių, tyrimuose imami taikyti nauji metodai, 1965 m. pradeda leisti J. Kazlausko redaguojama „Baltistica“, ne tęstinis leidinys, o tikras savarankiškas žurnalas, nesusijęs jokiais saitais su Sovietų Sąjungoje įprastomis aukštųjų mokyklų ar mokslų akademijų žurnalų serijomis. Žurnalas gana greitai pelno tarptautinį pripažinimą, jame spausdina straipsnius Vakarų kalbininkai. Vilnius tampa pasauliniu baltistikos centru (iki tol šis vaidmuo priklausė Rygai, kur gyveno ir dirbo žymusis baltistas Janis Endzelynas (Jānis Endzelīns), miręs 1961 m.). Vilniuje nuo 1964 m. reguliariai rengiamos baltų kalbotyros konferencijos, nuo antrosios vadinamos sąjunginėmis, nors iš tikro tarptautinės (šis

⁸ Kritiškoje šios gramatikos pirmųjų dviejų tomų recenzijoje A. Girdenis ir Vladas Žulys atkreipė dėmesį į sinchroninio ir diachroninio tyrimo aspektų nepaisymą, neretą jų susipynimą veikalo tekste, į absoliučių, o ne santykinų mastelių taikymą, centrinių ir periferinių kalbos elementų neskyrimą ir t. t. (Girdenis, Žulys 1973, 203–214). Recenzentų nuomone, šių trūkumų nesą tik V. Urbučio rašytame daiktavardžių darybos skyriuje, kurį galima laikyti pavyzdiniu.

⁹ Apie stilistikos ir retorikos raidą žr. šiame leidinyje spausdinamą Irenos Smetonienės ir Mariaus Smetonos straipsnį (p. 191–217).

¹⁰ Žr. Rosinas 1997, 581.

statusas įteisintas vėliau¹¹), sutraukiančios įvairių šalių baltistus. Vilniaus universitete 1973 m. įkuriamą Baltų filologijos katedra, vadovaujama profesoriaus V. Mažiulio. Joje iš pradžių darbuojasi J. Kabelka, Jonas Balkevičius, Evalda Jakaitienė, V. Urbutis ir kt.

Kadangi lietuvių kalbotyrai pripažinimą pasaulyje lėmė diachroniniai ir senajai raštijai skirti darbai, tad apie juos kiek plačiau. Pirmiausia minėtinas išsamus senosios lietuvių kalbos tyrimas – J. Palonio monografija „Lietuvių literatūrinė kalba XVI–XVII a.“ (1967). Šiame veikale išnagrinėta senųjų lietuvių raštų rašyba, fonetikos, morfologijos, sintaksės ir leksikos ypatybės bei jų raida, nors, kaip teisingai pastebėjo knygos recenzentas J. Lebedys, „[k]albos ypatybės aprašomos ir nagrinėjamos daugiausia sinchroniškai, tik iš dalies diachroniškai“ (Lebedys 1968, 317). Terminas „literatūrinė kalba“ vartotas sekant rusų kalbininkų tradicija. Vėliau J. Palonis, vienas žymiausių lietuvių rašomosios kalbos tyrėjų, išleido studentams skirtą vadovėlį, pranokstantį aukštųjų studijų poreikius¹², o drauge su Julija Žukauskaite – Jono Bretkūno „Rinktinius raštus“ (1983)¹³.

Be tradicinių filologinio ir lyginamojo istorinio metodų, vis plačiau imamas taikyti modernus vidinės rekonstrukcijos metodas, įgalinantis objektyviau nušviesti baltų kalbų garsų, formų, žodžių ir konstrukcijų kilmę. Mat tradicinė indoeuropeistika lyginimui paprastai pasirenka tuos baltų kalbų faktus, kurie atitinka senovės indų, graikų ar kitas kalbas¹⁴. Dėl to neišvengiama tolimos baltų kalbų praeities (ir indoeuropiečių prokalbės) sanskritizavimo ar grecizavimo. Vidinės rekonstrukcijos metodo šalininkai (beje, ne visi šį metodą supranta vienodai) kiekvienos kalbos duomenis gerai ištiria pirmiausia remdamiesi tos kalbos ištekliais, ir tik po to, nustatę, kurie iš tų duomenų yra patys seniausi, juos lygina su giminiškų kalbų duomenimis, irgi ištirtais tokiu pat būdu. Parašyta reikšmingų šios krypties monografių, kuriomis iki šiol yra remiamasi. Tai J. Kazlausko „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“ (1968), žr. Sabaliauskas 1982, 56) ir V. Mažiulio „Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai“ (1970), žr. Sabaliauskas 1982, 65 t.) – veikalai, įvertinti ir Lietuvoje, ir užsienyje. A. Girdenis ir V. Žulys, parašę ne vieną kritinę baltistikos darbų recenziją, teigia, kad J. Kazlausko monografija „pradedamas iš esmės

¹¹ Pirmoji konferencija, įvykusi 1964 m. pabaigoje, vadinta moksline konferencija, skirta baltų kalbų istorijos klausimams. Joje dalyvavo kalbininkai iš Vilniaus, Rygos, Maskvos ir Kijevo (žr. Eidukaitienė 1965, 93). Antroje konferencijoje, vykusioje 1970 m., jau būta baltistų iš JAV ir abiejų Vokietijų (žr. Sabaliauskas 1971, 109–110). Ketvirtoji baltistų konferencija, 1980 m. pirmąkart vykusioje Rygoje, dar vadinta sąjungine (*IV Vissavienības baltistu konference* (žr. Stundžia 1982, 85–88), o nuo penktosios, surengtos 1985 m. Vilniuje, įteisintas tarptautinės konferencijos pavadinimas (žr. Venckutė 1987, 97–101), atgavus nepriklausomybę pakeistas į Tarptautinio baltistų kongreso vardą (Vilnius, 1991, žr. Labutis, Rosinas, Stundžia 1993, 113–116).

¹² Žr. J. Palonio „Lietuvių literatūrinės kalbos istorija“ (1979). Antras atnaujintas ir papildytas leidimas pavadinimu „Lietuvių rašomosios kalbos istorija“ pasirodė jau atkurtos nepriklausomybės metais (1995).

¹³ Kadangi religinio turinio literatūros skelbimas valdžios nebuvo pageidaujamas, toks leidinys laikytas ypatingu ir turbūt todėl sulaukė net 6 recenzijų (žr. Sabaliauskas 2012, 80).

¹⁴ Vienas konkretus pavyzdys. Žymusis danų indoeuropeistas Holgeris Pedersenas tarėsi radęs hetitų ir baltų kalbų paralelę (het. *katru-* ‘liudininkas’ ir liet. to paties *u-* kamieno būdvardį *gudrus*), liudijančią lietuvių kalbos žodžio archajiškumą. V. Mažiulis nesunkiai įrodė, kad toks gretinimas paviršutiniškas: *gudrus* yra pačių lietuvių pasidarytas būdvardis, kilęs iš senesnio varianto *gudras* (beje, pažįstamo ir mokslininko gimtajai tarnei), tad lyginti jį su minėtu hetitų *u-* kamieno žodžiu nėra jokio pagrindo. Šiai išvadai, cituodamas V. Mažiulį, pritarė prancūzas Emilis Benveniste’as – garsus indoeuropiečių kalbų tyrėjas.

naujas lietuvių kalbos istorinio tyrinėjimo etapas – nuo kalbų lyginimo pereinama prie vidinės rekonstrukcijos ir tarmių lyginimo, nuo izoliuotų faktų istorijos – prie ištisu fonologinių ir gramatinių sistemų bei posistemų istorijos“ (Girdenis, Žulys 1972, 193). Žymus islandų indoeuropeistas ir baltistas Jörundurur Hilmarssonas V. Mažiulio veikalą įvertino kaip „vieną įdomiausių to meto baltų ir indoeuropiečių kalbotyros darbų“ (Hilmarsson 1974, 98). Šiame darbe V. Mažiulis didelį dėmesį skyrė indoeuropeistikoje aktualiai baltų ir slavų kalbų santykių problemai, į kurią panašiu laiku gilinosi ir Simas Karaliūnas (žr. Sabaliauskas, 1982, 96 t.).

Septintajame dešimtmetyje Lietuvoje populiarėja tradicinės kalbotyros priešybė – struktūrinė kalbotyra, kurios išeities pozicija yra ne atskiri kalbos faktai, o jų sistemos, posistemai ir elementų tarpusavio santykiai. Šios krypties atstovai kalbą suvokia kaip ženklų sistemą, atsietą nuo tautos istorijos ir kultūros. Struktūrinis požiūris į kalbą išaugino ir jau minėtą vidinės rekonstrukcijos metodą. Įvaldžius moderniosios sinchroninės kalbotyros metodus, apie šio dešimtmečio vidurį pradeda rodytis ir teorinių darbų. Geriausių rezultatų pasiekta iš fonologijos. Minėtinas novatoriškas J. Kazlauskas straipsnis (1966, 73–81) apie lietuvių kalbos fonemų diferencinių elementų sistemą (žr. Sabaliauskas 1982, 55 t.) ir A. Girdenio tyrimai (žr. Sabaliauskas 1982, 97 t.). V. Urbučiui, tyrusiam dabartinės lietuvių kalbos daiktavardžių darybą (parašytas skyrius „Lietuvių kalbos gramatikos“ pirmam tomui (1965), pavyko suderinti struktūrinės analizės principus su tradiciniais ir sukurti nuoseklų, darnų bei vieningą sinchroninį darybos sistemos aprašą. Iš to vėliau išaugo originali monografija „Žodžių darybos teorija“ (1978), žr. Sabaliauskas 1982, 73 tt.) – pirmoji grynai teorinė lietuvių kalbotyros knyga, 2009 m. sulaukusi antrojo leidimo, iki šiol cituojama. E. Jakaitienė, remdamasi V. Urbučio sinchroninės žodžių darybos koncepcija, aprašė dabartinės lietuvių veiksmažodžių darybą (apginta disertacija, paskelbta studija ir skyrius „Dabartinės lietuvių kalbos gramatikoje“, žr. Sabaliauskas 2012, 280 t.). Koncepcija pritaikyta ir hidronimų darybinei analizei (Aleksandro Vanago monografija „Lietuvos TSR hidronimų daryba“ (1970), žr. Sabaliauskas 1982, 93 t.).

5. Sąstingio laikotarpis (apie 1965–1985)

Vadinamojo sąstingio metais ir kiek vėliau pasirodo daug reikšmingų kalbos istorijos darbų, atliktų įvairiais metodais – ir tradiciniais filologiniu bei lyginamuoju istoriniu, ir derinant vidinę rekonstrukciją su lyginamąja istorine analize, diachroninio tyrimo rezultatus remiant išsamia sinchronine reiškinių analize. Pirmiausia minėtina V. Ambrazo monografija „Lietuvių kalbos dalyvių istorinė sintaksė“ (1979), žr. Sabaliauskas 1982, 78) ir iš jos išaugusi rusų kalba paskelbta knyga „Baltų kalbų dalyvių lyginamoji sintaksė“ (1990) su išsamia vokiška santrauka. Antrojoje knygoje išdėstyti sintaksinės rekonstrukcijos teoriniai principai (1990, 11–46). Ilgametę mokslinę veiklą baltų kalbų istorinės sintaksės srityje V. Ambrazas apibendrino kapitaliniu darbu „Lietuvių kalbos istorinė sintaksė“, publikuotu jau atkurtos nepriklausomybės metais (2006). „Šiuo veikalu apibendrinama ne tik paties autoriaus, bet apskritai visi lietuvių kalbos istorinės sintaksės tyrinėjimai, kurie iki

šiol vis dar atsilikdavo nuo kitų istorinės kalbotyros sričių“ (Sabaliauskas 2012, 128)¹⁵. Sinchroninės ir diachroninės analizės principus derino S. Karaliūnas veikale „Baltų kalbų struktūrų bendrybės ir jų kilmė“ (1987), žr. Sabaliauskas 2012, 172 t.), Adelė Valeckienė darbe „Lietuvių kalbos gramatinė sistema. Giminės kategorija“ (1984)¹⁶ ir ypač sėkmingai Albertas Rosinas monografijoje „Baltų kalbų įvardžiai“ (1988), žr. Sabaliauskas 2012, 252 tt.). A. Rosinas labai aiškiai įvardija diachroninių ir sinchroninių tyrimų vienovę: „Tik turint visų baltų kalbų įvardžių semantinės struktūros ir paradigmų aprašus, taip pat gausią tarmių bei senųjų raštų medžiagą, galima rekonstruoti baltų bendrosios epochos įvardžių pirminę leksinę ir semantinę struktūrą ir paradigmas ir paaiškinti jų evoliuciją atskirose baltų kalbose ir tarmėse“ (Rosinas 1988, 155). Septintajame dešimtmetyje į lietuvių kalbos veiksmazodžio istoriją pradeda gilintis Audronė Jakulienė-Kaukienė (dvi šiai tematikai skirtos jos monografijos išleistos 1994 ir 2002 m., žr. Sabaliauskas 2012, 286 tt.). Baltų kalbų veiksmazodžio tyrimus tradiciniais ir naujais metodais tęsia Axelis Holvoetas, Dalia Pakalniškienė, Jurgis Pakerys ir kt. (žr. Sabaliauskas 2012, 333 t.; 364 t.). Sąstingio metais didelę paslaugą baltistikos tyrėjams padarė Kazys Pakalka – parengė Konstantino Sirvydo antrojo trikalbio žodyno faksimilinį leidimą su plačiu įvadu ir abiejų Sirvydo žodynų lietuviškų žodžių rodykle¹⁷.

Aptariamuju laikotarpiu pasirodė metodologiniu požiūriu reikšmingų moderniosios, ne vadinamosios šakninės (vok. *Wurzel-etymologie*), etimologijos tyrimų. Pirmiausia minėtini V. Urbučio straipsniai, septintajame bei aštuntajame dešimtmeciais paskelbti „Baltisticoje“ ir „Kalbotyroje“ ir sugulę į knygą „Baltų etimologijos etiudai“ (1981), žr. Sabaliauskas 2012, 114 tt.). Kaip ir kiti etimologai, V. Urbutis pirmiausia atlieka kruopščią filologinę rūpimų žodžių analizę visuose šaltiniuose, po to aiškinasi, kaip žodžiai vartojami, kaip tarpusavyje santykiauja ir susidaro jų reikšmės. Nustačius pamatines žodžių reikšmes leidžiamasi į indigenių žodžių darybos istoriją (to paprastai nedaro tradicinės etimologijos šalininkai). Išnaudojus vidines galimybes naujadarams atsijoti, tolesnei žodžių kilmės analizei pasitelkiami kitų kalbų duomenys. Taip išvengiama net ir patyrusiems etimologams būdingų klaidų, pavyzdžiui, naujadarų neatpažinimo. Vėliau, atkurtos nepriklausomybės metais, V. Urbučio reguliariai skelbtas baltų kalbų žodžių etimologijas kolegos sudėjo į antrą knygą „Baltų etimologijos etiudai 2“ (2009). Abiejų V. Urbučio knygų skaitytojus žavės ne tik originalūs beklimių žodžių istorijos aiškinimai, bet ir nestandartinis autoriaus stilius bei bendresnio pobūdžio atradimai, pavyzdžiui, paneigta ilgokai gyvavusi nuomonė, kad senojoje lietuvių kalboje esą daugiau polonizmų, o ne baltarusybių. „Svarbiausios valstybinės (senosios baltarusių – aut. past.) kalbos sta-

¹⁵ Šį veikalą prancūzų indoeuropeistas ir baltų kalbų tyrėjas Danielis Petit'as įvertino kaip vieną „iš svarbiausių pastarųjų metų Lietuvos lingvistinių darbų“, o apskritai visus V. Ambrazo darbus kaip pasižyminčius „ne tik aukštu filologinės kultūros lygiu, bet ir giliu lingvistinių problemų supratimu“ (Petit 2008, 297).

¹⁶ Kiek vėliau teoriniu požiūriu vertingą giminės kategorijai skirtą veikalą „Bevardės giminės būdvardžiai: sintaksė ir semantika“ (1990) publikavo Dalija Tekorienė (žr. Sabaliauskas 2012, 246 t.).

¹⁷ Leidinys vadinosi „Pirmasis lietuvių kalbos žodynas“ (1979). Vėliau V. Urbučiui įrodžius, kad K. Sirvydas parašė du žodynus, o išleistas „Dictionarium trium linguarum“ yra antrasis, pirmajam žodynui skirtą leidinį K. Pakalka pavadino „Senasis lietuvių kalbos žodynas“ (1997), žr. Sabaliauskas 2012, 198 tt.).

tusas XV ir XVI a. kėlė baltarusių kalbos prestižą ir sudarė palankias sąlygas jos įtakai. Tik nuo XVI a. pabaigos senoji baltarusių kalba <...> pamažu užleidžia savo pozicijas lenkų kalbai“ (Urbutis 2009, 430)¹⁸. Iš esmės tokiu pačiu keliu kaip V. Urbutis eina ir V. Mažiulis, etimologizuodamas prūsų kalbos žodžius. Šiuo laikotarpiu parengęs „Prūsų kalbos paminklų“ antrąją dalį (1981)¹⁹, kurioje yra šimtai transliteruotų tekstų komentaru, neretai atkreipiančių dėmesį į žodžių bei formų darybą ir etimologiją, žymiausias naujųjų laikų prūsistas atsideda kapitaliniam prūsų kalbos etimologiniam žodynui. Keturių tomų veikalas baigiamas atgautos nepriklausomybės metais (1988–1997), žr. Sabaliauskas 2012, 91 tt.), o vėliau jaunosios kartos prūsistas Vytautas Rinkevičius parengia antrąjį pataisytą ir papildytą žodyno leidimą patogiu naudotis vienu didelės apimties tomu²⁰. Baigiant skyrelį apie apeliatyvų etimologijos darbus, derėtų paminėti S. Karaliūno straipsnius (žr. Sabaliauskas 2012, 173 t.) ir apibendrinamąjį A. Sabaliausko veikalą „Lietuvių kalbos leksika“ (1990), kuriame aiškinama daugiau negu 3 000 žodžių kilmė, jų reikšmių kitimas, nurodomi žodžių vartojimo šaltiniai. Leksika sugrupuota chronologiniais sluoksniais, pradedant nuo indoeuropietiškojo ir baigiant tik lietuvių kalbai būdingų žodžių sluoksniu (žr. Sabaliauskas 2012, 122).

Atkreiptinas dėmesys į gausius Z. Zinkevičiaus kalbos istorijos darbus: M. Mažvydo, K. Sirvydo ir kitų senųjų raštų autorių kalbos tyrimus, monografiją apie Vilniaus lietuvių asmenvardžius XVII a. pradžioje (1977), kurioje išnagrinėtas lietuviškų pavardžių lenkinimo procesas bei padėti pagrindai onimų diachroninei analizei, ir dviejų dalių aukštųjų studijų vadovą „Lietuvių kalbos istorinė gramatika“ (1980–1981), žr. Sabaliauskas 2012, 98 t.), parašytą daugiausia remiantis jaunagramatikų tradicija. Šis veikalas – pirmasis išsamus apibendrinamasis darbas iš istorinės lietuvių kalbos gramatikos „[t]iek medžiagos gausumu, tiek kritine literatūros apžvalga <...> toli prašoka vadovėlio ribas“ (Sabaliauskas 2012, 99) ir iki šiol yra cituojamas kalbos istorikų.

Paminėjus Z. Zinkevičiaus diachroninį XVII a. pradžios Vilniaus lietuvių asmenvardžių tyrimą, dera aptarti ir kitus onomastikos darbus, pradėtus anksčiau, bet baigtus vadinamojo sąstingio metais, publikuotus neretai ir vėliau. Didžioji šių tyrimų dalis atlikta filologiniu ir lyginamuoju istoriniu metodais. Tai dviejų tomų „Lietuvių pavardžių žodynas“ (1985, 1989), parašytas A. Vanago (rengimo vadovas), Vitalijos Maciejauskienės ir Marijos Razmukaitės. Žodyne pateikta ne tik apytikslė pavardžių paplitimo geografija, statistika, bet ir etimologijos (žr. Sabaliauskas 2012, 63 tt.). Tęsdamas atšilimo metais pradėtus Lietuvos

¹⁸ 1983 m. V. Urbučio iniciatyva Baltų filologijos katedroje buvo pradėtos kaupti lietuvių kalbos etimologijos, paskelbtos po E. Fraenklio „Lietuvių kalbos etimologinio žodyno“ pasirodymo. Beveik 20 000 įrašų kortelinė duomenų bazė katedros pastangomis (projektų vadovė Daiva Sinkevičiūtė) buvo suskaitmeninta ir yra prieinama internetu (Lietuvių kalbos etimologinio žodyno duomenų bazė (*baltnexus.lt*). Etimologijos tyrimus atkurtos nepriklausomybės metais tęsia V. Urbučio mokinė Birutė Kabašinskaitė, Rolandas Kregždys ir kt.

¹⁹ Pirmoji dalis, išleista 1966 m. su plačiu įvadu apie prūsus ir jų kalbą, yra skirta prūsiškų tekstų faksimilėms (apie abi leidinio dalis žr. Sabaliauskas 1986, 87 tt.).

²⁰ Mažiulis, Vytautas. 2013. *Prūsų kalbos etimologijos žodynas*. 2-asis pataisytas ir papildytas leidimas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras. Rūpimų žodžių etimologijų galima ieškoti ir V. Rinkevičiaus sukurtoje Prūsų kalbos paveldo duomenų bazėje (Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė – Apie projektą (*vu.lt*)).

vandenvardžių tyrimus (plg. anksčiau minėtą monografiją apie jų darybą) A. Vanagas parengia ir 1981 m. publikuoja du veikalus – „Lietuvių hidronimų etimologinį žodyną“ (kol kas vienintelį tokio pobūdžio baltistikos veikalą, apibendrinusį ankstesnius tyrimus bei pateikęs naujų etimologijų) ir trečią vandenvardžių tyrimų trilogijos dalį „Lietuvių hidronimų semantika“ (Vanagas 1981, 4–153, žr. Sabaliauskas 2012, 162 tt.). Paskutinis darbas baltistų bendruomenėje sukėlė diskusijų bangą, nes, kaip žinoma, onimai semantikos neturi. Autorius šiuo atveju turėjo galvoje hidronimų darybos motyvaciją (skiriami nemotyvuotieji ir motyvuotieji hidronimai). Lietuvių pavardžių formavimosi procesą labai išsamiai ištyrė V. Maciejauskienė, ypač monografijoje „Lietuvių pavardžių susidarymas, XIII–XVIII a.“ (1991), gerokai papildytoje nauja medžiaga, sukaupta prieš dešimtmetį apgintai disertacijai (žr. Sabaliauskas 2012, 296 tt.). Lietuvių pravardžių darybą ir motyvaciją 1984 m. apgintoje disertacijoje ištyrė Alvydas Butkus (minėtina jo knyga „Lietuvių pravardės“ (1995), žr. Sabaliauskas, 2012, 306 tt.).

Dėmesys diachroninei lingvistikai, senųjų raštų filologinei analizei sąstingio laikotarpiu pastebimai silpsta. Mažai jaunuolių suka į istorinę kalbotyrą, stokojama originalių minčių, iki šiol skaudžiai žioji ankstyva J. Kazlausko mirtis. Tačiau akivaizdžiai pagausėja dabartinės kalbos tyrimams skirtų darbų, kurių nemaža dalis paremti struktūriniais metodais, naujomis teorinėmis koncepcijomis (daugelio kitų šalių kalbotyroje toks persiorientavimas prasidėjo gerokai anksčiau). Pažymėtini bendrinės kalbos ir tarmių garsyno bei prozodijos tyrimai, atlikti pasitelkus eksperimentus ir jų rezultatus apdorojus elektroninėmis skaičiuojamosiomis mašinomis, kompiuterių pirmtakėmis (A. Girdenio ir jo mokinių darbai (žr. Sabaliauskas 2012, 179–189), Antano Pakerio monografija „Lietuvių bendrinės kalbos prozodija“ (1982), žr. Sabaliauskas 2012, 274–279), kurioje remiantis daugelio metų eksperimentiniais tyrimais ir išsamiu klausimo istorijos išnagrinėjimu prieita prie išvados, kad kirtis ir priegaidė yra kompleksiniai reiškiniai, ir kt. darbai). Aktyvią ir produktyvią eksperimentininkų veiklą rodo keletas tomų tęstinio leidinio „Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga“²¹ ir keli straipsnių rinkiniai. Eksperimentinius, statistinius ir funkcinius garsyno tyrimus vainikuoja originalus A. Girdenio veikalas, aukštųjų studijų vadovas „Fonologija“ (1981), ir vėliau, atgavus nepriklausomybę, iš jo išaugusi monografija „Teoriniai fonologijos pagrindai“ (1995) bei antrasis pataisytas ir papildytas jos leidimas „Teoriniai lietuvių fonologijos pagrindai“ (2003), išverstas į anglų ir rusų kalbas (2014). Šiuose veikaluose sėkmingai derinami Prahos ir Kopenhagos struktūralizmo mokyklų požiūriai ir plačiai remiamasi gausiais paties autoriaus lietuvių ir latvių tarmių tyrimais bei stebėjimais (žr. Sabaliauskas 2012, 179–182). Talentingo fonetisto Valerijaus Čekmono žodžiais, „A. Girdenio „Fonologijai“ skirta ilgai gyventi – ir kaip pirmajam lietuvių kalbos fonologijos vadovėliui, ir kaip pirmajam lietuviškam bendrosios fonologijos tyrimui“ (Čekmon 1983, 204; iš rusų kalbos vertė šio straipsnio autorius). Šie žodžiai buvo pranašiški, – ilgą A. Girdenio pamatinio veikalo gyvenimą rodo ir vertimai, ir dažnas citavimas.

²¹ Žr. A. Girdenio recenziją (Girdenis 1969, 108–113).

A. Girdenis kaip savitas teoretikas fonologas, lietuviškosios fonologijos mokyklos kūrėjas, išaugo iš sistemingų bendrosios kalbotyros literatūros studijų ir dialektologinių bei eksperimentinių-statistinių tyrimų. Vertinant jo indėlį į baltistiką būtina pasakyti dar vieną dalyką. Profesorius pasižymėjo kaip išskirtinis kalbininkų ugdytojas: daugiau nei 30 jo vadovautų Lietuvos ir Latvijos baltistų apgynė disertacijas, jis buvo Lietuvių kalbos mokslinio būrelio, o nuo 1979 iki 1990 m. – Lietuvos jaunųjų kalbininkų seminaro mokslinis vadovas. Šis seminaras, kuriame pranešimus skaitydavo, diskutuodavo ne tik jo dalyviai, bet ir įvairių sričių žymūs mokslininkai, sovietmečiu suvaidino reikšmingą vaidmenį artinant lietuvių kalbotyros lygį prie tarptautinių standartų. A. Girdenio ir kitų plėtotus eksperimentinės fonetikos ir fonologijos tyrimus tęsia ir praturtina naujais atradimais ir metodais Rytis Ambrazevičius, Rima Bakšienė, V. Kardelis, Asta Kazlauskienė, Asta Leskauskaitė, Jolita Urbanavičienė, Evaldas Švageris ir kt.

Be garsyno ir prozodijos, gana intensyviai tiriama, aprašoma bendrinės ar dabartinės lietuvių kalbos gramatinė sistema, remiantis iš esmės sinchroninės analizės principais, atspindint naujesnes gramatikos teorijas. Jos apmatai duoti autorių kolektyvo, vadovaujamo V. Ambrazo, veikale „Grammatika litovskogo jazyka“ (1985), žr. Sabaliauskas 2012, 38 tt.). Idėja išleisti mokslinę lietuvių kalbos gramatiką rusų kalba pirmiausia kilo žyriam romanistui Georgijui Stepanovui; kita vertus, šios kalbos pasirinkimas „tuo metu turėjo ir tam tikrą politinį atspalvį“ (Sabaliauskas 2012, 39). Naujoji gramatika nėra ankstesnio tritomio veikalo trumpesnis variantas, o iš esmės naujas bendrinės lietuvių kalbos fonologijos, morfonologijos, morfologijos ir sintaksės aprašas, atliktas daugiausia remiantis dinaminės sinchronijos principais: aprašyta dabartinė gramatinės sistemos būklė, o į raidos aspektus atsižvelgiama tik tada, kai dabartinėje vartosenoje matomas formų ar konstrukcijų variavimas ir pan. Recenzentai, gramatikos teorijos specialistai Tatjana Bulygina ir J. Stepanovas ypač palankiai įvertino fonologijos ir morfonologijos skyrius (pavyzdžiui, kirčiavimo sistemos esminiai bruožai pirmą kartą aprašyti pagal morfologinės akcentologijos principus, aut. A. Girdenis), gramatinių veiksmažodžio kategorijų sistemos ir sakinių tipų aprašymą (žr. Sabaliauskas 2012, 39 t.). Atskirų gramatikos posistemių sinchroninei analizei atsidėjusi Aldona Paulauskienė išleido dvi originalias lietuvių kalbotyros monografijas, skirtas gramatinėms kategorijoms – veiksmažodžio (1979) ir vardažodžio (1989) (žr. Sabaliauskas 2012, 132).

Baltų kalbų gramatikos ir semantikos reiškiniai sovietinio sąstingio laikotarpiu imami analizuoti gretinamuosiuose darbuose, daugiausia rašomuose užsienio filologijų mokslininkų (jie iš šios srities Lietuvoje galėjo rengti ir ginti disertacijas bei dirbti mokslo darbą, plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 387 tt.), ir plačiame tipologiniame kontekste. Pastarosios krypties viršūnė – Emmos Geniušienės monografija „The Typology of Reflexives“ (1987), parengta remiantis Sankt Peterburgo struktūrinės-tipologinės mokyklos principais. Tai pirmas mūsų kalbininko kapitalinis veikalas, išspausdintas prestižinės užsienio leidyklos (žr. Sabaliauskas 2012, 262 tt.). Monografijoje baltų kalbų sangražiniai veiksmažodžiai analizuojami pasitelkus daugybės kalbų iš dešimties šeimų tipologinį kontekstą.

Iškėlus dabartinės kalbos sinchroninius tyrimus atkreiptinas dėmesys į savitą jų vienpusiškumą – sovietmečiu beveik išimtinai tiriama rašomoji ir kodifikuota šnekamoji bendrinė kalba. Visos kitos šnekamosios kalbos atmainos, išskyrus tradicines tarmes, yra vos ne *terra incognita*. Tokio vienpusiškumo priežasčių esama įvairių. Tai ir įsišaknijęs požiūris, kad „gatvės kalba“, nauji tarmių reiškiniai neverti lingvistų dėmesio, ir nepalankios sąlygos sociolingvistiniams šnekamosios kalbos tyrimams, nes SSRS mokslo centrų vadovybės reikalauta įrodyti išankstinę tezę apie sovietinės sistemos ir rusų kalbos tariamą teigiamą įtaką lietuvių ir kitoms SSRS kalboms. Lietuvių kalbos ir literatūros institute SSRS Mokslų akademijos nurodymu buvo sudaryta speciali Socialinės lingvistikos grupė, vadovaujama S. Karaliūno. Šios grupės mokslininkų darbas, nors ir buvo suvaržytas iš aukščiau reikalaujamų planų, nenuėjo veltui. S. Karaliūnas, atidavęs šiokią tokią duoklę ideologizuotai sovietinei sociolingvistikai, parašė ir atkurtos nepriklausomybės metais išleido monografiją „Kalba ir visuomenė“ (1997), 2008 m. sulaukusią atnaujinto leidimo (žr. Sabaliauskas 2012, 176 t.); grupėje išaugo ir profesionalia sociolingviste tapo Laima Kalėdienė (Grumadienė), pirmoji pradėjusi tirti miesto tarmę (plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 319 tt.). Objektyviai lietuvių kalbos būklę intensyvių kontaktų plote Vilniaus krašte, Baltarusijoje ir kitur nušviečia talentingo lingvisto V. Čekmono ir jo mokinių tyrimai, pradėti aptariamuoju periodu ir išplėtoti atkurtos nepriklausomybės metais (žr. Sabaliauskas 2012, 354 t.)²².

Gera nepažįstant šnekamosios kalbos, neįžvelgiant jos stichijoje tam tikrų dėsningumų ir raidos tendencijų, neįmanoma realistiška bendrinės kalbos kodifikavimo strategija ir praktika ir apskritai kalbos politika, be kurios tarp kodifikuotos normos ir realios vartosenos ilgainiui gali atsirasti praraja. Šiaip jau kodifikavimo darbo užmojais negalėtume skųstis: buvo leidžiami du kalbos kultūros žurnalai („Mūsų kalba“, nuo 1968 m., ir „Kalbos kultūra“), daugiausia Aldono Pupkio pastangomis bendrinės kalbos vartotojai gavo į rankas „Kalbos praktikos patarimus“ (1976, 1985), plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 190–193). Negaliu neatkreipti dėmesio į Lietuvių kalbos sekciją, 1968–1988 m. veikusią prie Paminklų apsaugos ir kraštotyros draugijos, savitą lietuvių kalbos sąjūdį, kuris ne tik padėjo „išsaugoti stumiamas lietuvių kalbos funkcijas daugelyje kalbos vartojimo sričių“, bet ir vykusiuose seminaruose skatino kalbininkų diskusijas praktiniais kalbos ir teoriniais kalbotyros klausimais (plačiau žr. Pupkis 2016, 455).

Imanentinis (atsietas nuo tautos istorijos, kultūros, psichologijos, socialinių procesų) kalbos tyrimas sąstingio laikotarpiu buvo pats parankiausias, nekliūvantis partinei cenzūrai. Vis dėlto ir tokiomis sąlygomis gebėta kalbos istoriją susieti su socialiniais-politiniais procesais. Jeigu ne Arnoldo Piročkino darbai, kad ir su šiokiais tokiais reveransais „laiko dvasiai“, menkai žinotume apie mūsų bendrinės kalbos priešaušrio epochą, J. Jablonskio

²² L. Kalėdienė sudarė veikalą „Valerijus Čekmonas. Kalbų kontaktai ir sociolingvistika“ (2017), kuriame publikuojami įvairiuose leidiniuose ir daugiausia slavų kalbomis paskelbti V. Čekmono straipsniai, parašyti ir drauge su bendraautorais, apie lietuvių, baltarusių ir lenkų kalbų sąveiką, apie sociolingvistinę situaciją keliakalbiuose Lietuvos arealuose. Antroje knygos dalyje išspausdinta dvylika V. Čekmono mokinių straipsnių. Kad knygos idėjos ir unikali kalbų kontaktų analizės metodologija būtų prieinama slavų kalbomis neskaitantiems tyrėjams, knygos gale pridėtos išsamios publikacijų santraukos lietuvių ir anglų kalbomis.

veiklą (plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 157 tt.)²³. Monumentalų apibendrinamąjį veikalą – daugiatomę „Lietuvių kalbos istoriją“, glaudžiai susietą su tautos gyvenimo socialiniais, politiniais, ekonominiais aspektais, aptariamuoju laikotarpiu pradėjo rašyti (pirmasis tomas išleistas 1984 m.) ir atgavus nepriklausomybę baigė (1994 m. išėjo šeštasis tomas) produktyviausias pokario lituanistas Z. Zinkevičius. Dėl sovietinės leidybos keistenybių rodyklę ir bibliografiją buvo galima paskelbti tik darbo pabaigoje. Kadangi medžiagos buvo labai daug, autorius tam skyrė atskirą septintąjį tomą (plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 99–105). Tiems, kurie nemoka lietuvių kalbos, Z. Zinkevičius parūpino vieno tomo variantą anglų kalba „The History of the Lithuanian Language“ (1996, ²1998), dažnai cituojamą užsienio mokslininkų.

Vadinamojo sąstingio metais nemažai nuveikta leksikologijos ir leksikografijos baruose (apie tai per šį laikotarpį ir vėliau žr. rinkinyje spausdinamą Vilmos Zubaitienės straipsnį, p. 102–172). Čia tik norėčiau atkreipti dėmesį į lietuvių kalbos tarmių žodynus, kurių rengimo tradiciją pradėjo Vytautas Vitkauskas (1976 m. išleistas diferencinis „Šiaurės rytų dūnininkų šnektų žodynas“, o 1988 m. – drauge su Gertrūda Naktiniene ir A. Paulauskiene parengtas „Druskininkų tarmės žodynas“, žr. Sabaliauskas 2012, 166 tt.). Tarmėms skirtų žodynų ir tekstų rengimas bei leidyba įsisiūbavo atkurtos nepriklausomybės metais. Šio straipsnio apimtis leidžia paminėti tik svarbesnių rengėjų pavardes: R. Bakšienė, A. Girdenis, L. Kalėdienė, A. Leskauskaitė, Žaneta Markevičienė, Danguolė Mikulėnienė, K. Morkūnas, A. Pupkis, Vilija Ragaišienė, Angelė Vilutytė, Vilija Sakalauskiene, Birutė Vanagienė, Aloyzas Vidugiris, Klementina Vosylytė ir kt.²⁴

6. Sovietinės pertvarkos ir atkurtos nepriklausomybės laikotarpis (apie 1985 iki dabar)

Baltų kalbotyros tyrimams sovietinės pertvarkos, Sąjūdžio ir ypač atkurtos nepriklausomybės metais aptarti reikėtų atskiro straipsnio ar studijos, ir tai turėtų daryti ne vienas autorius, nes atsirado naujų kryptių, metodų ir tematikos. Pirmiausia tegul bus paminėti darbai (dalis jau paminėti ankstesniame skyriuje), savitai tęsiantys, papildantys, praturtinantys naujomis įžvalgomis sąstingio laikotarpio tyrimus. V. Mažiulio, S. Karaliūno ir kt. pamėgtai baltų ir slavų kalbų santykių problematikai atsideda Olegas Poliakovas (Poljakov), 1995 m. paskelbęs monografiją „Das Problem der balto-slavischen Sprachgemeinschaft“ (žr. Sabaliauskas 2012, 322). Indoeuropiečių lyginamosios kalbotyros ir diachroninės baltoslavistikos, ypač baltų veiksmožodžio ir prozodijos, tyrimus pastaraisiais dešimtmečiais aktyviausiai plėtoja Miguelis Villanueva-Svenssonas (2023 m. išleista jo knyga „The Rise of Acutiness in Balto-Slavic“). V. Urbučio sinchroninės žodžių darybos koncepciją Saulius Ambrazas pritaiko apeliatyvų darybos istorijai (1993–2011 m. paskelbtos trys monografijos, skirtos lietuvių kalbos daiktavardžių ir būdvardžių darybos raidai,

²³ Tiesa, su J. Jablonskio vadovėliais ir jo norminamąja veikla anksčiau supažindino J. Palionis išleistame J. Jablonskio „Rinktinių raštų“ dvitomyje (1957–1959).

²⁴ Plačiau apie tarminę leksikografiją ir tekstų rinkinius žr. Dini 2019, 399 t.; Sabaliauskas 2012, 49 tt.

žr. Sabaliauskas 2012, 336–341). Visa tai rodo, kad yra pagrindo kalbėti apie lietuviškąją V. Urbučio žodžių darybos mokyklą. A. Rosinas, toliau sėkmingai derindamas sinchronijos ir diachronijos metodus, remdamasis naujausiomis teorinėmis koncepcijomis, ypač natūraliosios morfologijos ir kognityvinės lingvistikos postulatais²⁵, 2009 m. publikuoja dar vieną įvardžiams skirtą monografiją „Baltų kalbų įvardžių semantinė ir morfologinė struktūra. Sinchronija ir diachronija“.

Prie diachroninio pobūdžio darbų priskirtina ir didžioji dalis onomastikos tyrimų. S. Karaliūnas paskelbė kapitalinį dvejų tomų darbą „Baltų praeitis istoriniuose šaltiniuose“ (2004–2005), kuriame originaliai etimologizuojami baltų ar baltams dalies mokslininkų priskiriami etnonimai (žr. Sabaliauskas 2012, 177 tt.). Atkurtos nepriklausomybės metais prūsų Sembos vietovardžius tiria Grasilda Blažienė (1993 m. apginta daktaro disertacija, vėliau W. P. Schmido redaguotoje serijoje „Hydronymia Europaea“ paskelbti veikalai „Die baltischen Ortsnamen in Samland“ ir „Baltische Ortsnamen in Ostpreussen“ (2000, 2006), plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 304 tt.). Pažymėtinas ir rengiamas akademinis daugiatomis „Lietuvos vietovardžių žodynas“ (2008–2021 m. išleisti 4 tomai), ypač svarbus kalbos istorikams, toponimų darybos ir kilmės tyrėjams, etnologams (žr. Sabaliauskas 2012, 67). Onimų tyrimus toliau tęsia naujos kartos lituanistai Alma Ragauskaitė, Laimutis Bilkis, D. Sinkevičiūtė-Villanueva Svensson ir kt. (žr. Sabaliauskas 2012, 71 tt.).

Vis dėlto diachroniniai tyrimai pamažu tampa pavienių mokslininkų užsiėmimu, užleidžia vietą sinchroninei kalbotyrai. Sėkmingai tęsiama akademinė lietuvių kalbos gramatikų tradicija. Atkūrus nepriklausomybę, 1994 m. rusų kalba parašytos gramatikos pagrindu išleistas platesnis lietuviškas variantas, į kurį įtraukti daiktavardžių, būdvardžių ir veiksmažodžių darybos skyriai (gramatikoje rusų kalba jų nebuvo), yra ir kitų naujų dalykų. Tai iki šiol populiariausia akademinė lietuvių kalbos gramatika – 2005 m. išėjo 4 leidimas (plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 40 t.). Tik išleidus lietuvišką variantą, imama rengti gramatika anglų kalba „Lithuanian Grammar“, išspausdinta 1997 m. (antras leidimas išėjo 2006 m.). Šis V. Ambrazo vadovaujamo kolektyvo parašytas gramatikos variantas nėra tiesioginis lietuviško ar rusiško veikalo vertimas. Angliška gramatika yra modernesnė, patikslinta nemaža reiškinų apibrėžčių bei interpretacijų. Prie to daug prisidėjo dvi naujos autorės – E. Geniušienė ir D. Tekorienė (jos ir vertėjos), taip pat vertėjas Lionginas Pažūsis (žr. Sabaliauskas 2012, 42).

Tęsiant gramatikos tyrimų temą, negalima nepaminėti A. Valeckienės veikalo „Funkcinė lietuvių kalbos gramatika“ (1998), kuris daugiausia remiasi Londono funkcinės mokyklos idėjomis (žr. Sabaliauskas 2012, 145 tt.). Nijolė Sližienė daug metų paskyrė veiksmažodžio valentingumo tyrimams, kurių rezultatas – trijų knygų veikalas „Lietuvių kalbos veiksmažodžių junglumo žodynas“ (1994–2004), žr. Sabaliauskas 2012, 222 tt.). Tarsi kompensuodamas akademinį dabartinės kalbos gramatikų neatliktą darbą – išsamiai neaprašytą su morfologija ir žodžių daryba glaudžiai susijusią kirčiavimo sistemą –

²⁵ Kognityvinės lingvistikos kryptį pasirinko A. Rosino mokinės G. Judžentytė-Šinkūnienė ir Eglė Žilinskaitė-Šinkūnienė.

A. Pakerys tai padaro veikale „Akcentologija“, A. Sabaliausko taikliai pavadintame lietuvių kalbos kirčiavimo enciklopedija. Pirmajame tome (1995) ištirtas daiktavardžio ir būdvardžio, antrajame (2002) – likusių kalbos dalių kirčiavimas, nuosekliai laikantis medžiagos darybinės klasifikacijos principo, kreipiant dėmesį į akcentinių normų kodifikacijos pokyčius, žodžių ir formų kirčiavimo įvairumą tarmėse ir šnekamojoje bendrinėje kalboje (žr. Sabaliauskas 2012, 277 tt.). Dar reikėtų pridurti, kad anksčiau A. Pakerys išleido knygą „Tarptautinių žodžių kirčiavimas“ (1991). Bendrinės lietuvių kalbos kirčiavimo sistemą, remdamasis morfologinės akcentologijos koncepcija, aprašė šios apžvalgos autorius (1995, žr. Sabaliauskas 2012, 328 t.).

Lietuvoje nuo 1998 m. pradėjus dirbti iš Varšuvos persikėlusiam A. Holvoetui, randasi idėja rašyti naujos kartos lietuvių kalbos gramatiką. Vadovaudamas Lietuvių kalbos instituto (toliau – LKI) Gramatikos skyriui jis drauge su bendradarbiais Artūru Judženčiu, Loreta Semėnienė ir kt. parengė ir išleido keturis „Lietuvių kalbos gramatikos darbų tomus“ (žr. Sabaliauskas 2012, 333 t.), vėliau šiuolaikinės gramatikos problemų svarstymai persikėlė į nepriklausomybės metais įkurtą Salų akademiją (*Academia Grammaticorum Salensis*), savitą minėto Jaunųjų kalbininkų seminaro tąsą, ir A. Holvoeto vadovaujamus projektus. Nuo 2004 m. Salų dvare kasmet vasaromis rengiamos tarptautinės kalbotyros mokyklos, kuriose paskaitas skaito šiuolaikinių lingvistikos kryptių mokslininkai iš įvairių šalių, o Lietuvos ir užsienio baltistikos centrams atstovaujantys mokyklų dalyviai pristato savo tyrimus, diskutuoja. Pastarąjį dešimtmetį ši akademija pasuko į funkcinę-tipologinę lingvistiką. Šiuolaikinės kalbotyros idėjų sklaidai reikšmingos Salų akademijos leidžiamos trys mokslinių knygų serijos, o tipologiniams baltų kalbų gramatikos reiškinių tyrimams – A. Holvoeto vadovaujami mokslo projektai (žr. Sabaliauskas 2012, 335 t.; <https://www.academiasalensis.org/>).

Baigdamas šią apžvalgą norėčiau pasidalyti kai kuriais bendresniais pastebėjimais. Atkurtos nepriklausomybės laikotarpis išsiskiria taikomąja, ypač skaitmeninio pobūdžio, veikla ir ja pagrįstais tyrimais. Apie plačiai išsišakojusią taikomąją kalbotyrą, pradedant nuo lingvodaktikos, psicholingvistinių vaikų kalbos tyrimų ir baigiant įvairaus pobūdžio kalbos vartotojų nuostatų analize, šiame rinkinyje rašo Meilutė Ramonienė (p. 83–101), apie gausius terminologų darbus – Antanas Smetona (p. 173–190), o apie stilistiką ir retoriką – I. Smetonienė ir M. Smetona (p. 191–217). Iš skaitmeninių darbų, sudarančių sąlygas visų kryptių šiuolaikiniams tyrimams, pirmiausia minėtini elektroniniai ištekliai, kai kurie jų įspūdingos apimties: 150 milijonų žodžių „Dabartinės lietuvių kalbos tekstynas“ (KLC | Paieška tekstyne (vdu.lt)), „Lietuvių mokslo kalbos tekstynas“ (www.coralit.lt), didysis „Lietuvių kalbos žodynas“ (www.lkz.lt), Senųjų raštų duomenų bazė (www.seniejirastai.lki.lt), Lietuvių kalbos etimologijos žodyno duomenų bazė (<https://etimologija.baltmexus.lt/>), Prūsų kalbos paveldo duomenų bazė (<http://www.prusistika.ffv.vu.lt>), Litanistikos paveldo informacinė sistema „Aruodai“ (www.aruodai.lt), Tarptautinė mokslinė lituanistikos duomenų bazė (www.lituanistika.lt), Lietuvos kultūros paveldo portalas (www.epaveldas.lt), kur sukaupta daug rašytinio lituanistikos paveldo, ir kt. Svarbiausi skaitmeniniai lietuvių kalbos ištekliai – įvairūs žodynai, duomenų bazės, kartotekos – yra sujungti į informacinę

sistemą „E. kalba“, taigi prieinami „vienu paspaudimu“ (www.ekalba.lt). Sistemą valdo ir tvarko LKI. Be išvardytų ir kitų skaitmeninių šaltinių šiuolaikiniai baltų kalbotyros tyrimai sunkiai įsivaizduojami. Skaitmeninius šaltinius kūrė būrys kalbininkų ir informatikų. Vien jų pavardžių išvardijimas užimtų daug vietos, tad čia paminėsiu tik Rūtą Marcinkevičienę (Petrauskaitę), vadovavusią didžiojo lietuvių kalbos tekstyno kūrimui ir Lietuvoje įtvirtinusią tekstynų lingvistikos kryptį (žr. Sabaliauskas 2012, 341 tt.).

Šiuo laikotarpiu atsigavo, suintensyvėjo senosios lietuvių kalbos filologiniai-lingvistiniai tyrimai ir svarbių paminklų rengimas bei publikavimas. J. Palionis išleidžia pirmuosius LDK lietuvių raštijos paminklus: Mikalojaus Daukšos „Katekizmą“ su transliteruotu tekstu, šaltiniu, įvadinio straipsniu ir žodžių formų rodykle (1995, bendraautorė Vida Jakštienė) ir „Postilės“ faksimilę su šaltiniu (2000). Tyrimus ypač skatina 1999 m. įkurtas žurnalas „Archivum Lithuanicum“, kurį redaguoja Giedrius Subačius, daukantianos ir apskritai žemaičių raštijos specialistas (plačiau žr. Sabaliauskas 2012, 344 tt., 391). Jis ištyrė ir parengė rankraštinių Simono Daukanto „Didįjį lenkų–lietuvių kalbų žodyną“ (3 tomai, 1993–1996), parašė monografiją „Žemaičių bendrinės kalbos idėjos XIX a. pradžioje“ (1998), kruopščiai tiria S. Daukanto rašybą ir jos raidą („Simono Daukanto Rygos ortografija“ (2018). Vincentas Drotvinas, dar sąstingio metais pradėjęs Mažosios Lietuvos leksikografijos tyrimus, parengė svarbiausius rankraštinius dvikalbius žodynus: „Lexicon Lithuanicum“ (1987), „Clavis Germanico–Lithvana“ (4 tomai, 1995–1997), Jokūbo Brodovskio „Lexicon Germanico–Lithvanicum et Lithvanico–Germanicvm“ (3 tomai, 2009). Šiuose leidiniuose yra platūs rengėjo įvadai, o trečiajame, pačiame reikšmingiausiame, – ir lietuviškų žodžių indeksas (žr. Sabaliauskas 2012, 152 tt.). Iš naujausių lietuvių raštijos tyrimų ir publikavimo minėtini šie: Onos Aleknavičienės parengtas J. Bretkūno „Postilės“ kritinis leidimas su studija (2005), žr. Sabaliauskas 2012, 356 t.), Jolantos Gelumbeckaitės pavyzdinis kritinis „Wolfenbüttelio postilės“ leidimas (2 tomai, 2008), žr. Sabaliauskas 2012, 358), Samuelio Boguslavo Chylinskio „Biblijos“ kritinis leidimas su šaltiniais (parengė Gina Kavaliūnaitė-Holvoet, 3 tomai, 2008–2019, žr. Paweło Brudzyńskiego rec. (Brudzyński 2020, 377–386), V. Zubaitienės parengtas Frydricho V. Hako (Haack) žodyno ir gramatikos kritinis leidimas su studija (2 tomai, 2012), K. Sirvydo „Punktų sakymų“ kritinis leidimas (du tomai ir rengėjų Virginijos Vasiliauskienės bei Kristinos Rutkovskos monografijos, 2015–2016; žr. J. Gelumbeckaitės ir Felixo Thieso rec. (Gelumbeckaitė, Thies 2018, 133–142), Povilo Frydricho Ruigio (Ruhig) gramatikos kritinis leidimas su rengėju O. Aleknavičienės ir G. Blažienės monografija (2020); žr. D. Petit rec. (Petit 2021, 331–338), ir dokumentinis bei kritinis Kristijono Donelaičio raštų leidimas (4 tomai, 2015–2022; vyr. red. Mikas Vaicekuskas). Ilja Lemeškinas publikavo veikalą „Lithuanica aliter“ (2019), kuriame yra atradimų, svarbių senosios baltų, ypač prūsų, raštijos istorijai (žr. V. Rinkevičiaus rec. (Rinkevičius, 2020, 247–257). V. Drotvino ir kt. parengtos senųjų lituanistinių šaltinių publikacijos sudarė sąlygas aktyvesniems senosios lietuvių kalbos tyrimams (plg. šios apžvalgos autoriaus ir Daliaus Jarmalavičiaus 2019 m. išleistą monografiją „Daiktavardžių dūryba vokiškuose XVII–XVIII a. baltų kalbų žodynuose“).

Etnolingvistikos tyrimus, pradėtus Aloyzo Gudavičiaus (apie jo knygą „Etnolingvisti-ka“ (2000) žr. Sabaliauskas 2012, 172 t.), plėtoja Birutė Jasiūnaitė, be daugelio straipsnių, paskelbusi dvi monografijas („Šventieji ir nelabieji frazeologijoje ir liaudies kultūroje“ (2010) ir „Lietuvių velniavardžiai“ (2018), K. Rutkovska, I. Smetonienė, M. Smetona ir kt. (pastarieji trys tyrėjai remiasi Liublino mokyklos koncepcija, žr. naujausias jų knygas „Kalba. Tauta. Valstybė“ (2019) ir „Žemė. Motina. Duona“ (2021)).

Atkurtos nepriklausomybės metais pradėtas tipologinis baltų tarmių tyrimas, 2013 m. publikuotas „Baltų kalbų atlaso“ pirmasis tomas, skirtas floros pavadinimams (sud. D. Mikulėnienė ir Anna Staficka). Viena naujausių iš dialektologijos išaugusių baltų kalbotyros kryptį laikytina geolingvistika, kurios objektas yra regioninių kalbos darinių – regiolektų ir geolektų – su slankiomis ribomis formavimasis, svarbų dėmesį skiriant kalbinėms var- totojų nuostatoms, nuomonei apie vietinius kalbos variantus. Didžiausias šios krypties tyrimų rezultatas yra kelerių metų visą Lietuvą apimančio projekto (vadovė D. Mikulėnienė) pagrindu parengtas veikalas su gausybe žemėlapių „XXI a. pradžios lietuvių tarmės: geolingvistinis ir sociolingvistinis tyrimas“ (2014).

Pačioje pabaigoje – kelios pastabos apie prūsistikos ir latvistikos tyrimus. Be V. Ma- žiulio, G. Blažienės, kurių svarbiausi darbai jau aptarti, minėtini Mykolas L. Palmaitis, reiškęsis įvairiuose prūsistikos baruose, parengęs naują prūsų kalbos paminklų leidimą (2007), A. Kaukienė, daugiausia tradiciniais metodais tyrusi mirusios baltų kalbos veiks- mažodį ir vardažodį („Prūsų kalbos tyrinėjimai“ (2004), V. Rinkevičius, pagal morfolo- ginės akcentologijos koncepciją aprašęs prūsų kalbos kirčiavimo sistemą (2009), ir kt. (žr. Sabaliauskas 2012, 290, 295 t., 371 t.; 1986, 86 tt.). Latvistikos tradicijas pokarinėje Lietuvoje pradėjęs J. Kabelka parengė ne vieną latvių kalbos studijų vadovą (1969, 1975), o 1977 m. drauge su J. Balkevičiumi – „Latvių–lietuvių kalbų žodyną“ (žr. Sabaliauskas 2012, 77 tt.; 1986, 86 tt.). Atkūrus nepriklausomybę šioje srityje plačiai reiškiasi A. But- kus, ypač daug nusipelnęs latvių kalbos ir kultūros sklaidai Lietuvoje (žr. Sabaliauskas 2012, 308 t.). Latvių kalbotyros tyrimų viršūnė – A. Rosino monografija „Latvių kalbos daiktavardžio linksniavimo sistema. Sinchronija ir diachronija“ (2005), kurioje autorius remiasi naujausiomis morfologijos teorijomis, o gvildenamos problemos yra aktualios baltų kalbų gramatikai apskritai (žr. Sabaliauskas 2012, 258 t.). Latvistikos tyrimus toliau plėtoja Agnė Navickaitė-Klišauskienė, Ernesta Kazakėnaitė ir kt. jaunosios kartos baltistai.

Lingvistų ir apskritai mokslininkų veikla neįsivaizduojama be leidyklų indėlio. Baltų kalbotyrai Lietuvoje daugiausia nusipelnė Mokslo leidykla, pradėjusi veiklą 1975 m., o 1992 m. sujungta su Valstybine enciklopedijų leidykla ir pavadinta Mokslo ir enciklope- dijų leidykla (nuo 1997 m. – Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, nuo 2010 m. – Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras). Kol nebuvo šios leidyklos, kalbotyros darbus leido 1949 m. įkurta Valstybinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, vėliau pakeitusi pavadinimą į „Mintis“. Atkūrus nepriklausomybę į baltų kalbotyros veikalų leidybą įsi- traukia LKI, Vilniaus universiteto ir kitų aukštųjų mokyklų bei institutų leidyklos. Vieną kitą veikalą publikuoja ir privačios leidyklos – „Baltos lankos“, „Versus Aureus“, „Žara“, „Tyto alba“, „Mouton de Gruyter“, „Cambridge Scholars Publishing“ ir kt.

Literatūra

- Čekmon, Valerij. 1983. A. Girdenis. *Fonologija* (rec.). *Baltistica* 19(2), 197–204.
- Dini, Pietro, Umberto. 2019. *Baltų kalbų lyginamoji istorija*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
- Eidukaitienė, Eugenija, Vytautė. 1965. Baltistų konferencija. *Baltistica* 1(1), 93.
- Brudzyński, Paweł. 2020. Gina Kavaliūnaitė (ed.), *Samuelio Chylynskio Biblija 2. Naujasis Testamentas Viešpaties mūsų Jėzaus Kristaus, lietuvių kalba duotas Samuelio Chylynskio. Lietuviško vertimo rankraščio faksimilė = Biblia Lithuanica Samueli Boguslai Chylynski 2. Novum Testamentum Domini Nostri Jesu Christi Lithuanicâ Linguâ donatum a Samuele Boguslao Chylynski. Manuscripti Lithuanici imagines digitales*, 2019. (rec.). *Archivum Lithuanicum* 22, 377–386.
- Gelumbeckaitė, Jolanta, Felix Thies. 2018. Virginija Vasiliauskienė, Kristina Rutkovska, *Konstantino Sirvydo Punktai sakymų* (rec.). *Baltistica* 53(1), 133–142.
- Girdenis, Aleksas. 1968. Z. Zinkevičius. *Lietuvių dialektologija. Lyginamoji tarmių fonetika ir morfologija* (rec.). *Baltistica* 4(1), 136.
- Girdenis, Aleksas. 1969. Eksperimentinės fonetikos ir kalbos psichologijos kolokviumo medžiaga. *Baltistica* 5(1), 108–113.
- Girdenis, Aleksas. 1971. *Lietuvių kalbos tarmės (chrestomatija)* (rec.). *Baltistica* 7(2), 201–209.
- Girdenis, Aleksas, Vladas Žulys. 1972. J. Kazlauskas, *Lietuvių kalbos istorinė gramatika (kirčiavimas, daiktavardis, veiksmažodis)* (rec.). *Baltistica* 8(2), 193–202.
- Girdenis, Aleksas, Vladas Žulys. 1973. *Lietuvių kalbos gramatika, I* (rec.). *Baltistica* 9(2), 203–214.
- Hilmarsson, Jörundur. 1974. V. Mažiulis, *Baltų ir kitų indoeuropiečių kalbų santykiai (Deklinacija)* (rec.). *Baltistica* 10(1), 95–98.
- Kazlauskas, Jonas. 1966. Lietuvių literatūrinės kalbos fonemų diferencinių elementų sistema. *Kalbotyra* 14, 73–81.
- Labutis, Vitas, Albertas Rosinas, Bonifacas Stundžia. 1993. VI Tarptautinis baltistų kongresas. *Baltistica* 28(1), 113–116.
- Lebedys, Jurgis. 1968. J. Palionis, *Lietuvių literatūrinė kalba XVI-XVII a.* (rec.). *Baltistica* 4(2), 317–320.
- Petit, Daniel. 2008. V. Ambrasas, *Lietuvių kalbos istorinė sintaksė* (rec.). *Baltistica* 43(2), 297–315.
- Petit, Daniel. 2021. Ona Aleknavičienė & Gracilda Blažienė. *Povilo Frydricho Ruigio gramatika „Anfangsgründe einer Littauischen Grammatick“, 1747*. Faksimilė, kritinis leidimas, vertimas (rec.). *Acta Linguistica Lithuanica* 85, 331–338.
- Pupkis, Aldonas. 2016. *Lietuvių kalbos sąjūdis 1968–1988 m.* Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Rinkevičiaus, Vytautas. 2020. *Lithuanica an Baltica aliter?* (rec.). *Knygotyra* 74, 247–257.
- Rosinas, Albertas. 1988. *Baltų kalbų įvardžiai*. Vilnius: Mokslas.
- Rosinas, Albertas (sud.). 1997. *Pranas Skardžius. Rinktiniai raštai, t. 2*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
- Sabaliauskas, Algirdas. 1971. II Sąjunginė baltistikos konferencija. *Baltistica* 7(1), 109–110.
- Sabaliauskas, Algirdas. 1979. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija (iki 1940 m.)*. Vilnius: Mokslas.
- Sabaliauskas, Algirdas. 1982. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija (1940–1980 m.)*. Vilnius: Mokslas.
- Sabaliauskas, Algirdas. 1986. *Baltų kalbų tyrinėjimai (1945–1985 m.)*. Vilnius: Mokslas.
- Sabaliauskas, Algirdas. 2012. *Lietuvių kalbos tyrinėjimo istorija (1980–2010 m.)*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.
- Sebeok, Thomas A. (ed.). 1963. *Current Trends in Linguistics*. Vol. 1: *Soviet and East European Linguistics*. The Hague: Mouton.
- Stundžia, Bonifacas. 1982. IV Sąjunginė baltistų konferencija. *Baltistica* 18(1), 85–88.
- Stundžia, Bonifacas. 1990. Pokarinė Lietuvos kalbotyra ir jos perspektyvos. *Pergalė* 10, 144–150.
- Urbutis, Vincas. 2009. *Baltų etimologijos etiudai 2*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Vanagas, Aleksandras. 1981. Lietuvių hidronimų semantika. *Lietuvių kalbotyros klausimai* 21, 4–153.
- Venckutė, Regina. 1987. *Tarptautinė baltistų konferencija*. *Baltistica* 23(1), 97–101.
- Zinkevičius, Zigmantas. 1999. *Prie lituanistikos židinio*. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas.